

KATARZYNA KRUPSKA (*Toruń*), BARTŁOMIEJ ŁYCZAK (*Toruń*)

NIEZNANA PANORAMA TORUNIA Z 1793 ROKU
I JEJ AUTOR – ERNST FRIEDRICH KUSSMAHLY

Słowa kluczowe: cech malarzy i rzeźbiarzy w Toruniu; grafika; malarstwo; sztuka XVIII w.

Na karcie tytułowej książki protokołów toruńskiego bractwa kupieckiego znajduje się rysunek, ukazujący architektoniczny portal ponad wędutą miasta Torunia, sygnowany u dołu: „Kosmali pinxit. / Ernestus Augustin scripsit” (il. 1)¹. W centrum kompozycji widnieje napis: „Das Protocoll einer löblichen Kaufmannschaft Thorn”, a pod nim anioł podtrzymujący herb Torunia. Powyżej, na archiwolcie, umieszczono wizerunek orła pruskiego w ukoronowanym rocailléowym kartuszu. Portal wieńczy dwie leżące na nim postacie: personifikacja Nadziei (*Spes*) z tradycyjnymi atrybutami: kotwicą i ptakiem oraz figura Merkurego – patrona kupców przedstawionego w uskrzydłonym hełmie, z kaduceuszem i mieszkim na pieniądzu w dłoniach. Po bokach symbolicznej bramy widnieją wolno stojące kolumny, na których spoczywają klasycystyczne wazy z inskrypcjami: „Crescat et floreat” i „Mercatorum fraternitas”. Na cokole portalu znajduje się data powstania książki: „ANNO 1793”. Można wyrazić przypuszczenie, że symboliczna wymowa frontispisu łączy się z oczekiwaniami miejscowych środowisk handlowych związanymi z nową sytuacją polityczną wynikającą z przejścia miasta pod panowanie pruskie podczas drugiego rozbioru². Widoczna u dołu panorama Torunia ozdobiona została w narożach pojedynczymi kwiatami granatu³.

Rysunek autorstwa Ernsta Friedricha Kussmahlego⁴ jest dziełem nieznanym, do tej pory nieuwzględnianym w literaturze przedmiotu, która w odniesieniu do

¹ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), Korporacja kupców z Torunia, sygn. 4.

² J. Dygdała, *Toruń w okresie reform Rzeczypospolitej i zagrożenia pruskiego (1764–1793)*, [in:] *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. II, cz. 3: *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)*, Toruń 1996, s. 297; K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [in:] *ibid.*, t. III, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, Toruń 2003, s. 21–23.

³ Pierwsze posiedzenie korporacji kupieckiej po przejściu Torunia pod panowanie pruskie odbyło się 2 VIII 1793 r., uczestniczyło w nim 26 członków reprezentujących różne gałęzie handlu: korzennicy, kupcy zbożowi, tekstylni i towarów żelaznych oraz aptekarz. Funkcję starszego bractwa pełnił Gottlieb Cyriacus Nesselmann, por. APT, Korporacja kupców z Torunia, sygn. 4, s. 1.

⁴ Inne wersje nazwiska: Kosmali, Kusmahli, Kusmaly, Kussmahli, Kussmahlii, Kussmalii, Kuszmahli, Kuzmahlii, Kuzmahly. W dotychczasowej literaturze nazwisko malarza zapisywano w formie

środowiska malarskiego w osiemnastowiecznym Toruniu prezentuje się zresztą nader skromnie. Umknął on także uwadze badaczy zajmujących się tematyką widoków Torunia – nie wymienili go w swoim artykule monograficznym Zygmunt Kruszelnicki ani też autorzy katalogu wystawy najstarszych prospektów miasta⁵.

Panorama ukazuje Toruń od południa, z przeciwnego brzegu Wisły (il. 2). Po lewej stronie, poza murami miejskimi ukazano Bastion Panieński należący do systemu fortyfikacji (1) oraz znajdujący się w jego obrębie budynek młyna tartaczanego⁶. Dalej widoczne są gęsto zabudowane grunty należące do toruńskich benedyktynek (2). Dawniej znajdował się tam klasztor i kościół Ducha Świętego (rozebrany w 1656 r.), od 1753 r. zaś drewniana kaplica⁷. Tereny te zasiedlone były ponadto przez uboższych mieszkańców, znajdowały się tam także warsztaty partaczy⁸. Powyżej gruntów zakonnych rozpoznać można gmach staromiejskiego ogrodu mieszczańskiego (3)⁹. Przestrzeń nadbrzeżną do Bramy Żeglarskiej zajmuje pomost dla statków (*/Schiffsbr//ü//cke/*) oraz zabudowania portowe, wśród których dominuje monumentalna bryła żurawia załadowczego (4)¹⁰. Na wysokości kościoła Świętych Janów w linii brzegowej widnieją budynki dwóch farbiarni ogrodzone charakterystycznym płotem widocznym także na rysunku wykonanym przez Georga Friedricha Steinera (5)¹¹. Dalej znajduje się budynek mieszczący komorę

„Kuszmahly” (B. Dybaś, *Kuszmahly, Ernst Friedrich*, [in:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze. Rzeźbiarze. Graficy* (dalej cyt. SAP), *Uzupełnienia i sprostowania do tomu IV*, Warszawa 1994, s. 8), jednak za obowiązującą należy uznać wersję z własnoręcznego podpisu – obecnie znany jest on jedynie z pracy czeladniczej – czyli „Kusmahly”. Dla pozostałych członków rodziny również przyjęto na potrzeby niniejszego artykułu tę wersję nazwiska, nawet jeśli w ich podpisach występowały oboczności – w takim wypadku wersje z autografu podane są w nawiasach.

⁵ Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia*, [in:] *Studia pomorskie*, t. 2, red. M. Walicki, Wrocław 1957, s. 344–400; *Toruń. Dawne widoki miasta*, [katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Toruniu w Ratuszu Staromiejskim od 17 II do 3 V 1994 r.], autorzy kat. A. Mierzejewska, M. Woźniak, esej Z. Kruszelnicki, Toruń 1994. Na temat widoków Torunia zob. też m.in.: Z. Kruszelnicki, *Toruń na obrazie panoramicznym Kazanie na łodzi z 1671 r.*, *Rocznik Toruński*, t. 18: 1988, s. 159–172; E. Gąsiorowski, *Panorama Torunia z epitafium Neisserów z 1594 roku*, *ibid.*, t. 27: 2000, s. 73–98; B. Łyczak, *Najstarsze malarskie przedstawienia Torunia i ich tło ideowe. Wizerunek miasta jako nośnik znaczeń w XVI i XVII w.*, [in:] *Miasto jako fenomen społeczny i kulturowy. Zbiór studiów*, red. C. Kardasz, J. Możdżeń, M. Spychaj, Toruń 2012, s. 187–200.

⁶ Por. z mapką nadbrzeża Starego Miasta Torunia z 1769 r. będącą załącznikiem do opisu miejskich urządzeń militarnych: APT, Akta miasta Torunia (dalej cyt. AmT), kat. II, I-3475, s. 721.

⁷ K. G. Prätorius, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes*, bearb. u. hrsg. v. J. E. Wernicke, Thorn 1832, s. 211, 214. Por. też omawiany widok z planem przedmieścia rybackiego z 1786 r. (Fischer Quart: APT, Zbiory kartograficzne, sygn. 329, T. 39).

⁸ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933, s. 67; K. Mikulski, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku*, *Zapiski Historyczne* (dalej cyt. ZH), t. 63: 1998, z. 3–4, s. 15.

⁹ Por. *Toruń i miasta Ziemi Chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z 1 połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), red. M. Biskup, Toruń 1998, il. 8.

¹⁰ Bardziej szczegółowy rysunek żurawia wykonał Georg Friedrich Steiner, zob.: *ibid.*, il. 70. Konstrukcja ta wybudowana została w latach 1720–1738 w miejsce poprzedniej, zniszczonej podczas oblężenia miasta w 1703 r., por. K. G. Prätorius, *op.cit.*, s. 218–219.

¹¹ *Toruń i miasta*, il. 8.

celną¹² (6) oraz odcinek mostu zwany niemieckim (7). Łączył on miasto z Kępą Bazarową (8), która stanowiła centrum m.in. nielegalnego handlu, rzemiosła pozacechowego i uciech cielesnych. Zabudowania wyspy również zostały zaznaczone przez autora widoku.

Mury miejskie przedstawiono w sposób schematyczny. Można jednak rozpoznać poszczególne elementy systemu fortyfikacji. Na odcinku między bramami Staromiejską (niezaznaczoną na prospekcie) i Ducha Świętego (obecnie zwaną Klasztorną, 11) wyróżniają się zwieńczona charakterystycznym dachem Krzywa Wieża (9) i nieistniejąca dziś baszta Rybacka (10)¹³. W kolejnym fragmencie obwarowań widoczne są trzy dalsze baszty, z których zachowała się jedynie środkowa, potocznie zwana Gołębnikiem, oraz Brama Żeglarska (12), od której prowadzi droga do nadbrzeżnego pomostu. Następne elementy fortyfikacji tworzą obecnie nieistniejące dwie baszty i Brama Biała (13). Na odcinku umocnień miejskich do Bramy Mostowej (14) znajdują się również dwie baszty, z których przetrwała jedynie wschodnia, zwana „czerwoną wieżą”¹⁴. Na wschód od Bramy Mostowej ukazana została także umiejscowiona przy murach miejskich siedziba odwachu¹⁵. Na wysokości ruin zamku krzyżackiego przedstawiono fragment murów z zaznaczonym przejściem. Jedynym widocznym elementem systemu fortyfikacji Nowego Miasta jest Bastion Kawaler (16).

Reprezentacyjne budowle Torunia zostały na omawianej panoramie wyeksponowane, co było zabiegiem typowym dla takich przedstawień¹⁶. Przy dość pobieżnym potraktowaniu murów i niższej zabudowy wyróżniają się one dużo bardziej szczegółowym odwzorowaniem. Od lewej strony widoczny jest kościół Mariacki (17). Dalej przedstawiono Ratusz Staromiejski (18) oraz kościół Świętych Janów (19). Na styku Starego i Nowego Miasta znajduje się nieistniejący obecnie – rozebrany w 1834 r. – kościół dominikański Świętego Mikołaja (20). Prospekt ten dopełniają bryły zboru Świętej Trójcy (21) i kościoła Świętego Jakuba (22).

Za wzór graficzny dla owej panoramy posłużył miedzioryt zamieszczony w drugim wydaniu *Thornische Chronica* Jacoba Heinricha Zerneckego z 1727 r. (il. 3)¹⁷. Mimo że sztych jest niesygnowany, to jego autorstwo przypisać można berlińskiemu rytownikowi Georgowi Paulowi Buschowi, który podpisał cztery inne ilustra-

¹² APT, AmT, kat. II, I-3475, s. 721; K. G. Prätorius, op.cit., s. 231.

¹³ Ibid., s. 38–39.

¹⁴ A. Semrau, *Der Bau des Fährtores (Brückentores) und des zugehörigen Parchams in der Altstadt Thorn im Jahre 1432*, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 18: 1910, rys. na s. 64.

¹⁵ APT, AmT, kat. II, I-3475, s. 721.

¹⁶ Por. Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki*, s. 355 n.

¹⁷ J. H. Zerneck, *Thornische Chronica in welcher die Geschichte dieser Stadt von MCCXXI. bis MDCCXXVI. aus bewehrten Scribenten und glaubwürdigen Documentis zusammen getragen worden*, Berlin 1727, il. 6. Z tego samego dzieła Kussmahly zaczerpnął prawdopodobnie także wzór dla anioła podtrzymującego herb Torunia – ibid., il. 2 (il. 7). Niewątpliwie obramienie architektoniczne przedstawione na rysunku również powstało na podstawie wzoru graficznego, w tej chwili jeszcze nieustalonego.

cje w tej kronice¹⁸. Dokładne porównanie poszczególnych miedziorytów pozwala stwierdzić, że wyszły one spod jednej ręki¹⁹. Omawiana rycina uwzględniona została w katalogu *Toruń. Dawne widoki miasta*, jednak nie powiązano jej ze wspomnianą kroniką²⁰. Ponadto autorzy noty dość ogólnie wydatowali sztych na XVIII w.²¹ Egzemplarz przechowywany w Muzeum Okręgowym w Toruniu najprawdopodobniej został wycięty z dzieła Zerneckego, przez co uznano go za druk ulotny²².

Przy pobieżnym oglądzie rycina G. P. Buscha i panorama E. F. Kusmahlego wydają się niemal identyczne. Uwagę zwracają jedynie dodane przez rysownika łódki na Wiśle oraz wynikające zapewne z jego indywidualnej manieri nieco smuklejsze proporcje budynków. Dokładna analiza poszczególnych elementów omawianych prospektów pozwala jednak odnaleźć pewne różnice między nimi.

¹⁸ Podpis Buscha („G. P. Busch sculpsit”, „G. P. Busch sculp à Berlin” lub „G. P. Busch sculpsit Bero-
lini 1727”) znajduje się na miedziorytach przedstawiających portrety Jacoba Heinricha Zerneckego i Jo-
hanna Gottlieba Roesnera, /*Colloquium Charitativum*/ z 1645 r. oraz plan Torunia wraz z fortyfika-
cjami z 1703 r. G. P. Busch jest postacią niezbyt dobrze rozpoznaną. Wiadomo, że był uczniem Con-
stantina Friedricha Blesendorfa. W jego berlińskim warsztacie uczyli się Georg Friedrich Schmidt
i Christian Benjamin Glassbach. Busch zmarł w Berlinie w 1756 r. Wśród jego zachowanych dzieł
dominują portrety. Por. C. Le Blanc, *Manuel de l'Amateur d'Estampes*, t. 1, Paris 1854, s. 552–554;
J. Steen Jensen, *Busch, Georg Paul*, [in:] *Saur allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller
Zeiten und Völker* (dalej cyt. AKL), Bd. 15, München–Leipzig 1997, s. 307–308; G. H. M. Komander,
Glassbach, Christian Benjamin, [in:] *ibid.*, Bd. 56, München–Leipzig 2007, s. 52–53.

¹⁹ Zauważył to już Alfred Brosig (idem, *Poznań i miasta Polski Zachodniej w grafice*, Poznań
1929, s. 29–31).

²⁰ *Toruń. Dawne widoki*, poz. 35. Ponadto sztych reprodukowany jest – z zaznaczeniem, że po-
chodzi z kroniki J. H. Zerneckego – w: V. Schmidtchen, *Stadtbesichtigung und Glacis. Darstellungspro-
bleme in der Vedute von 16. bis 19. Jahrhundert, ausgewählt anhand von Beispielen aus Danzig, Thorn
und Königsberg*, [in:] *Beiträge zum II. Veduten-Colloquium in Lüneburg*, 7.–9. X. 1983, III. *Veduten-
Colloquium in Regensburg*, 3.–6. X. 1985, hrsg. v. A. Marsch, E. Jäger, Lüneburg 2000, s. 346 i il. 7.

²¹ Według niemieckojęzycznej wersji katalogu, wydanej rok wcześniej, rycina ta miała powstać
po roku 1756 (*Toruń. Alte Ansichten der Stadt. Eine Ausstellung des Bezirksmuseums Toruń, Städti-
sches Museum Göttingen 25. Juli–22 August 1993*, Katalog A. Mierzejewska, M. Woźniak, einleitender
Essay Z. Kruszelnicki, Übers. des Essays R. Lipczuk, Toruń 1993).

²² Innym przykładem – dotychczas nieznanym – wtórnego wykorzystania sztychów z *Thornische
Chronica* jest album rycin związanych z Toruniem przechowywany w: APT, AmT, kat. II, sygn. XII-20:
„THORNISCHE MERCKWURDIGKEITEN bestehend in einigen wahren Abschilderungen dieser
Stadt sowohl, als auch etlicher besonders merk- und denkwürdiger GEBAUDEN, PERSONEN und
MEDAILLEN zum Andencken dieser meiner Geburts-Stadt, als einen Anhang meiner Historie
bejgefüget, und mit dem geometrischen Abrisse der Geburts-Stadt meiner Ehe-Liebsten JOHAN-
NA ELEONORE geb. LACHMANN sowohl, als meiner zwey ältesten Kinder; Nehmlich des ersten
aber nicht lange darnach gestorbenen Tychterchens, und des nach diesem gebohrnen, und Gott Lob!
derzeit noch lebenden Sohnes EMMANUEL diese kleine Bilder-Sammlung geschlossen”. Za twórcę
kolekcji uważać można Johanna Gottlieba Heringa, urodzonego w Toruniu (chrzest 6 I 1732 r., por.
Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej, Parafia pw. WNMP w Toruniu, sygn. AA002, s. 338)
syna kupca sukiennego Emmanuela. Uzyskał on prawo miejskie Torunia w 1763 r. jako kupiec bra-
bancki. Jego żoną była pochodząca z Wrocławia Johanna Eleonora Lachmann. 24 X 1764 r. w toruń-
skim zborze staromiejskim odbył się chrzest ich córki, Johanny Adelgundy Cathariny – por. APT,
Ewangelicka Gmina Wyznaniowa Staromiejska w Toruniu (dalej cyt. EGWST), sygn. 22, s. 178. Datę
tę należy zatem traktować jako *terminus ante quem* powstania albumu sztychów.

Na sztychu Buscha Ratusz Staromiejski przedstawiony został przed pożarem wywołanym przez bombardowanie wojsk szwedzkich w 1703 r. Kussmahly ukazał natomiast jego aktualny wygląd, po odbudowie. Wieża nowomiejskiego kościoła Świętej Trójcy również na obu pracach wygląda inaczej. Według Karla Gotthelfa Prätoriusa rozebrano ją w 1787 r. ze względu na zły stan techniczny i wzniesiono na nowo²³. Pierwotnie dość wydatna prostopadłościenna wieża ozdobiona była czterema niewielkimi wieżyczkami, zwieńczona zaś hełmem z latarnią, w taki sposób przedstawił ją Busch, jak również nieco później rysownik Steiner²⁴. Po odbudowie była ona skromniejsza, smuklejsza, zakończona jedynie strzelistym hełmem z latarnią. Kościół z wieżą w tej formie, oprócz rysunku Kussmahlego, ukazany został także na współczesnym mu gwaszu przypisywanym Karłowi Albertiemu²⁵.

Rycinę autorstwa Georga Paula Buscha włączyć można do grupy przedstawień Torunia ukazanego od strony południowej, z drugiego brzegu Wisły. Jest to najpopularniejszy, najbardziej reprezentacyjny sposób przedstawiania miasta. Dominował on w malarskich i graficznych widokach, których rozwój można prześledzić od początku XVI w.²⁶ Najstarszy zachowany przykład stanowi prospekt umieszczony w tle obrazu *Chrzest Chrystusa w Jordanie* z epitafium Neisserów w kościele Mariackim, wykonanego przez Fabiana Neissera w 1594 r.²⁷ Przedstawieniem, które znacząco wpłynęło na popularyzację oraz rozwój tego typu ujęcia Torunia, był miedzioryt Christiana Daniela Pietescha z roku 1684 zamieszczony w *Alt Und Neues Preussen* Christopha Hartknocha²⁸. Widoki graficzne miasta, które powstały w ciągu kilkunastu następnych lat, w dużej mierze opierały się na wzorze Pietescha, jedynie w różnym stopniu go modyfikując. Dziełem, które jako pierwsze – z dotychczas znanych – przełamało ten kanon, był właśnie sztych G. P. Buscha. Niedługo potem ukazały się dwie ryciny wykonane na podstawie rysunków Friedricha Bernharda Wenera opublikowane w dwóch augsburskich oficynach prowadzonych przez spadkobierców Jeremiasa Wolffa²⁹ i Johanna Christiana Leopold-

²³ K. G. Prätorius, op.cit., s. 155.

²⁴ *Toruń i miasta*, il. 43–45.

²⁵ Zob. *Toruń. Dawne widoki*, s. XI.

²⁶ Najstarszym przykładem jest znane tylko z opisu malowidło ściennie w siedzibie toruńskiego Bractwa Świętego Jerzego wykonane w 1503 r. przez bliżej nieznanego „mistrza Anthoniusa”. Przedstawiało ono św. Jerzego walczącego ze smokiem na tle widoku Torunia z uwzględnionym zamkiem krzyżackim. Na tej podstawie wnioskować można, iż prezentowało ono panoramę miasta z za Wisły (por. R. Heuer, *Die Drei Arturshöfe und der Junkerhof in Thorn*, Thorn 1917, s. 13).

²⁷ Szerzej na ten temat: E. Gąsiorowski, op.cit.

²⁸ Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki*, s. 354 n. i ryc. 6.

²⁹ Po śmierci J. Wolffa w 1724 r. drukarnię, której dzieła sygnowane były od tej pory „Joh. Wolff Erben” albo „Haeres” lub „Haeredes Joh. Wolffy” przejął jego zięć Johann Balthasar Probst. To on podpisał kontrakt z F. B. Wernerem, zaś panoramy miast na podstawie jego rysunków rytował od roku 1729 (zob. U. Popłonyk, *Panoramy miast według rysunków F. B. Wenera wydane przez oficynę Probstów w Augsburgu*, Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie, R. 30: 1986, s. 97–163; A. Marsch, *Anmerkungen, Korrekturen und Ergänzungen zur Autobiographie von Friedrich Bernhard Werner*, [in:] *Friedrich Bernhard Werner (1690–1776). Życie i twórczość. Leben und Werk. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miedzi w Legnicy w dniach*

da³⁰. Prospekty te powielone zostały w znacznej liczbie, przez co rozpowszechniły w całej Europie utrwalony na nich widok Torunia. Kompozycja F. B. Wenera wykorzystywana była jeszcze w końcu XVIII w., co widać na przykładzie sztychu wykonanego już po przejściu miasta pod panowanie pruskie przez nieznanego autora³¹. Równoległe do powyższych przedstawień – choć nie w zupełnym odcięciu od ich inspiracji – powstały rysunki Georga Friedricha Steinera z drugiej ćwierci XVIII w. Jego działalność artystyczna stanowi swego rodzaju fenomen w osiemnastowiecznym środowisku toruńskim³². Zasięg oddziaływania wykonanych przez niego rysunków był jednak bardzo ograniczony, ponieważ wydanie ich w postaci zbioru rycin nigdy nie doszło do skutku³³.

Interesujące jest, że E. F. Kussmahly jako wzór dla rysunku z księgi kupieckiej wybrał właśnie sztych G. P. Buscha, mimo tego że z całą pewnością dostępne były wówczas w Toruniu dużo lepsze pod względem artystycznym ryciny oparte na rysunkach F. B. Wenera. Świadczyć to może o zastoju artystycznym w mieście, w którym od ponad pięćdziesięciu lat nie został wytworzony żaden nowy typ jego przedstawienia – sytuacja zmieniła się dopiero w XIX w., czego zapowiedzią był cykl gwaszy prezentujących Toruń wykonany w latach 1790–1793 prawdopodobnie przez Karla Albertiego – a także o dużej popularności i szerokiej znajomości kroniki J. H. Zerneckego. Innym przykładem wskazującym na żywotność prospektu Buscha jest nieznaną dotychczas badaczom miedzioryt sygnowany przez

21–23 listopada 2002 r., red. J. Harasimowicz, A. Marsch (Źródła i materiały do dziejów Legnicy i księstwa legnickiego, t. 3), Legnica 2004, s. 47 n.; eadem, *Friedrich Bernhard Werner 1690–1776. Corpus seiner europäischen Städteansichten, illustrierten Reise-manuskripte und der Topographien von Schlesien und Böhmen-Mähren*, Weißenhorn 2010, s. 100). Zdaniem autorów katalogu *Toruń. Dawne widoki* (poz. 27) rycina wydana przez spadkobierców Wolffa powstała w 1724 r. – datowanie to należy zatem w tym miejscu skorygować.

³⁰ Johann Christian Leopold przejął oficynę prowadzoną przez swojego ojca, Josepha Friedricha, po jego śmierci w 1727 r. Więcej na ten temat zob.: A. Marsch, *Die Städtebilder aus den Verlag von Joseph Friedrich und Johann Christian Leopold*, [in:] *Augsburg, die Bilderfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit*, hrsg. v. J. R. Paas, Augsburg 2001, s. 131–152. Zdaniem autorki miedzioryt z przedstawieniem Torunia powstał w 1735 r., po drugiej wizycie F. B. Wenera w mieście. Por. też: *Toruń. Dawne widoki*, poz. 28. Autorzy katalogu i tym razem błędnie wydatowali rycinę. Nie mogła ona powstać po 1756 r., gdyż J. Ch. Leopold zmarł rok wcześniej. Błąd ten wynika zapewne z nieprawidłowego rozpoznania ikonograficznych realiów miasta. Budowla zinterpretowana jako staromiejski zbór ewangelicki, którego fabryka zakończyła się właśnie w 1756 r., w rzeczywistości jest nawą boczną kościoła Mariackiego. W owym czasie wszystkie trzy nawy tej świątyni przekryte były osobnymi dachami, co doskonale widać na rysunku G. F. Steinera (*Toruń i miasta*, il. 48). Cały korpus nakryty został wspólnym pokryciem dachowym dopiero w 1798 r. (K. G. Prätorius, op.cit., s. 71).

³¹ Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki*, s. 381–382, il. 27; *Toruń. Dawne widoki*, poz. 38. Autorzy katalogu i tym razem błędnie wydatowali rycinę. Nie mogła ona powstać po 1756 r., gdyż J. Ch. Leopold zmarł rok wcześniej.

³² *Toruń i miasta*; K. Mikulski, *Koleje życia Georga Friedricha Steinera, toruńskiego rysownika i białokórnika (1704–1766)*, ZH, t. 64: 1999, z. 2, s. 41–47.

³³ M. Woźniak, *Jerzy Fryderyk Steiner – życie i dzieło*, [in:] *Toruń i miasta*, s. 27.

berlińskiego sztycharza S. Halle³⁴ zamieszczony na frontispisie wspomnień z podróży Johanna Christoha Hornuffa wydanych w roku 1790 (il. 4)³⁵. Rycina ta powieliła schemat z *Thornische Chronica*, autor dokonał jednak nieznacznej aktualizacji panoramy miasta. Zmieniony wygląd mają wieże Ratusza Staromiejskiego oraz kościołów Świętej Trójcy i Świętego Mikołaja. Halle inaczej przedstawił także przedmieścia: zrezygnował z ukazania budynku młyna znajdującego się w obrębie Bastionu Panieńskiego, a także zmodyfikował budynki przy moście oraz w okolicach */Schiffsbr//ü//cke/*. Wymienione różnice wskazują, że medzioryt ten – choć wcześniejszy – nie stanowił bezpośredniego wzoru dla rysunku zamieszczonego w toruńskiej księdze kupieckiej, który bliższy jest starszemu o ponad 60 lat sztychowi G. P. Buscha.

* * *

Ernst Friedrich Kussmahly był do tej pory postacią praktycznie nieznaną. Jedyną pozycją dostarczającą zdawkowych informacji na jego temat jest krótki biogram zamieszczony w *Słowniku artystów polskich*³⁶.

Kussmahly urodził się dnia 21 XII 1762 r. w Toruniu³⁷, jako syn Christiana Melchiora, organisty w kościele Świętej Trójcy i Evy Dorothei z domu Ortmann. Wychowywał się w kamienicy usytuowanej na Nowym Mieście, na rogu ulic Prostej (*/Rechtegasse/*) i Jęczmiennej (*/Gerstengasse/*)³⁸. Przynajmniej od lat dwudziestych XVIII w. mieszkał tam i prowadził warsztat jego dziadek, malarz Da-

³⁴ Życie i twórczość S. Halle (lub J. S. L. Halle – imiona nieznane) nie zostały do tej pory dostatecznie opracowane. Wiadomo, że swój warsztat medziorytniczy prowadził na przełomie XVIII i XIX w. w Berlinie, zapewne przy Commendantenstrasse 12 – taki adres umieszczony został na sztychu jego autorstwa przedstawiającym Fryderyka Wilhelma III w gronie rodziny (Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett, sygn. HHB 32742). Najprawdopodobniej należał do rodziny profesora berlińskiego korpusu kadetów Johanna Samuela Halle, którego portretował (ibid., sygn. HHB 32707, HHB 32708). Wykonywał także ilustracje do jego książek (np. J. S. Halle, *Die Leinenmanufaktur, oder die vollständige Ökonomie des Flachsbaues: nach allen seinen Zweigen*, Berlin 1778). Najwcześniejsza rycina opatrzona jego podpisem, jaką udało się odnaleźć, to portret sylwetkowy doktora Johanna Georga Krünitza z 1784 r. W latach 1787–1813 współpracował z wydawcami *Oeconomisch-technologische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirthschaft, in alphabetischer Ordnung* J. G. Krünitza, gdzie zamieszczono niemal 70 portretów ludzi nauki jego autorstwa. Por. A. C. P. Callisen, *Medicinisches Schriftsteller-Lexicon der jetzt lebenden Aertzte, Wundärzte, Geburtshelfer, Apotheker, und Naturforscher aller gebildeten Völker*, Bd. 24, Copenhagen 1836, s. 15–19; C. Le Blanc, op.cit., t. 2, Paris 1856, s. 339; *Allgemeines Lexikon der Bildenen Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, hrsg. v. U. Thieme, F. C. Willis, Bd. 50, Leipzig 1922, s. 515.

³⁵ [J. Ch. Hornuff], *Bemerkungen auf einer Reise von Thorn durch Posen nach Sachsen*, Berlin–Küstrin 1790.

³⁶ B. Dybaś, *Kuszmahly, Ernst Friedrich*, s. 8.

³⁷ Ochrzczonego został wraz z bratem bliźniakiem Samuelem Thomasem dwa dni później. Rodzicami chrzestnymi Ernsta Friedricha byli Adam Elias Friese, kantor w zborze Świętej Trójcy i nauczyciel w szkole nowomiejskiej, Christian Friedrich Illing, łaźniak oraz Anna Catharina Hoffers (APT, Ewangelicka Gmina Wyznaniowa Nowomiejska w Toruniu (dalej cyt. EGWNT), sygn. 78, s. 683).

³⁸ Działka nr 96 w kwartale mikołajskim. Por. K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka Nowego Miasta Torunia w XIV–XVIII wieku*, ZH, t. 62: 1997, z. 1, plan 3.

niel Ortmann³⁹. Po śmierci tegoż zakład przejęła żona, Barbara Dorothea z domu Schmidt⁴⁰. Wkrótce do kamienicy wprowadzili się także jej dwaj zięciowie: Christian Melchior Kussmahly i malarz Carl Jacob Hoffers⁴¹.

W wieku szesnastu lat E. F. Kussmahly zgłosił się do toruńskiego cechu w celu odbycia nauki malarstwa. Od czasu śmierci Christiana Ernsta Ulricha II w 1776 r.⁴² w mieście działały jedynie trzy warsztaty malarskie prowadzone przez wdowy⁴³: babkę Kussmahlego, Barbarę Dorotheę Ortmann, jego ciotkę, Annę Catharinę Hoffers oraz Annę Florentinę Ulrich⁴⁴.

Wedle zapisków z księgi toruńskiego cechu malarzy i rzeźbiarzy 12 X 1778 r. Ernst Friedrich został przyjęty na naukę właśnie przez swoją ciotkę. Była to sytuacja

³⁹ APT, AmT, kat. II, Księgi pogłównego, t. 1, s. 636. Daniel Ortmann urodził się we Wschowie, zapewne na przestrzeni lat około 1677–1685, w toruńskim cechu malarzy i rzeźbiarzy działał początkowo jako czeladnik, a od 1708 r. jako mistrz. W tym roku otrzymał też prawo miejskie. Warsztat prowadził do śmierci w 1746 r. (pochowany został 30 listopada) (APT, AmT, kat. II, I-55, s. 12; EGWNT, sygn. 88, s. 100; B. Dybaś, *Ortman, Daniel starszy*, [in:] SAP, t. VI, red. K. Mikocka-Rachubowa, M. Biernacka, Warszawa 1998, s. 320).

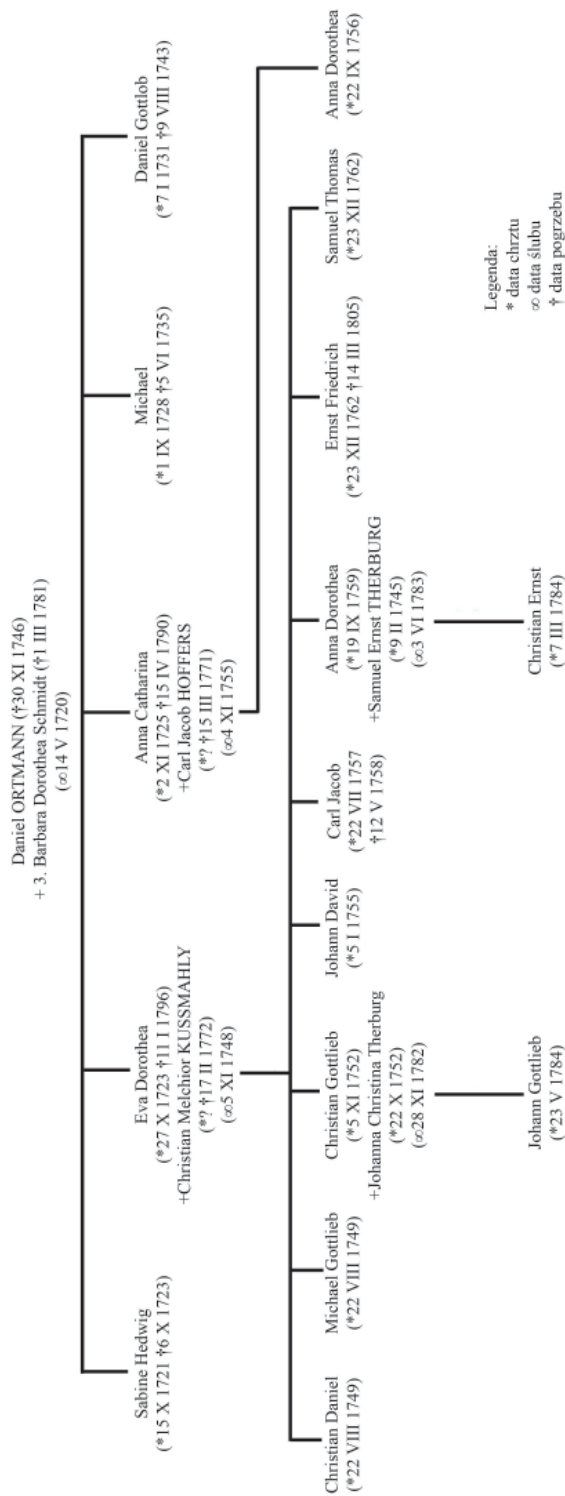
⁴⁰ Była ona córką malarza ze Wschowy, Michaela Schmidta oraz – być może – kuzynką Anny Barbary Schmidt, także pochodzącej ze Wschowy żony Johanna Antona Langenhana I, toruńskiego mistrza rzeźbiarskiego. Podobną sugestię wyrazili Anna Mosingiewicz i Emanuel Okoń w tekście: *O obrazach, skrzynce cechowej i „sztukach towarzyskich”. Uwagi o kształceniu artystycznym w Toruniu i Gdańsku na marginesie działalności Christiana Ernsta Ulricha, osiemnastowiecznego malarza w Toruniu*, ZH, t. 75: 2010, z. 1, s. 34, przyp. 24. Na korzyść tej tezy przemawia fakt, że Langenhan poznał swoją przyszłą żonę w domu Daniela Ortmanna, o czym informuje nieznanymi z nazwiska autor epitalamium, por. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu, sygn. 112876 (K. fol. 2, adl. 139): „Als Herr Langenhahn Ein Bild sich recht künstlich wollte schnitzen; Dachte Er: es ist Holtz von Holtz und nicht Fleisch / was wird mirs nützen? Dort seh ich Die Jungfer Schmiedin in Herr Ortmanns-Hause stehn / Die kann reden/ hören / sehen / und mit mir zu Bette gehn“, Thorn 1723. W najnowszych badaniach za obowiązujący zapis nazwiska toruńskiej rodziny rzeźbiarskiej – jak i ich frankońskich przodków – przyjęto wersję z ich autografów, a więc „Langenhan”, a nie używaną wcześniej formy „Langenhahn”, por. K. Wardzyńska, *Ołtarz główny i luk tęczowy kościoła Benedyktynek pw. św. Jakuba w Toruniu. Nieznane dzieła Johanna Antona Langenhana Starszego i Jerzego Judy Tadeusza Dąbrowicza*, [in:] *Dzieje i skarby kościoła świętojakubskiego w Toruniu. Materiały z IV Sesji Naukowej Toruńskiego Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki, z cyklu Dzieje i skarby kościołów toruńskich, zorganizowanej przy współpracy z Biblioteką Uniwersytecką UMK w Toruniu, 26–28 października 2009 roku*, red. K. Kluczajd, Toruń 2010, s. 315, przyp. 8.

⁴¹ APT, AmT, kat. II, Księgi pogłównego, t. 14, s. 108; t. 17, s. 341. Ślub Christiana Melchiora Kussmahly i Ewy Dorothei Ortmann odbył się 5 XI 1748 r., a Carla Jacoba Hoffersa i Anny Cathariny Ortmann 4 XI 1755 r., zob. APT, EGWNT, sygn. 77, s. 268, 283.

⁴² Ch. E. Ulrich II zmarł 15 IX 1776 r., C. J. Hoffers zaś został pochowany 15 III 1771 r., por. A. Mosingiewicz, E. Okoń, op.cit. s. 34–35. Trzeci z działających w tym okresie mistrzów, Daniel Friedrich Reichel zmarł 19 VI 1776 r., zob. APT, EGWNT, sygn. 36, s. 15 (tu jako imię podano Christoph, jednak określenie „hiesiger Bürger und Mahler” nie pozostawia wątpliwości, że chodzi o tę samą osobę).

⁴³ Ponadto cech zrzeszał także dwóch rzeźbiarzy: Johanna Ernsta Debesa i Johanna Antona Langenhana II.

⁴⁴ Okres, w którym w toruńskim cechu działały tylko malarskie warsztaty wdowie, trwał ponad dwa lata. Dopiero 22 X 1778 r. mistrzem został Johann Gottlieb Jacobi, por. APT, Cech malarzy, rzeźbiarzy i lakierników, sygn. 5, k. 14; A. Kucharski, *Jacobi, Jan Bogumił starszy*, [in:] *Toruński słownik biograficzny*, t. 6, red. K. Mikulski, Toruń 2010, s. 55–57.

Drzewo genealogiczne Daniela Ortmana i jego trzeciej żony, Barbary Dorothei – dziadków Ernsta Friedricha Kussmahlego.
 Opr. B. Łyczak, K. Mikulski

cja wyjątkowa i bezprecedensowa w toruńskiej organizacji malarsko-rzeźbiarskiej. W normalnych warunkach prawo cechowe zabraniało wdowom posiadania uczniów⁴⁵. Kussmahly mógł zostać zapisany do tego warsztatu tylko ze względu na brak mistrza w cechu⁴⁶. Być może było to powodem wydłużenia okresu wyuczenia z 5 do 6 lat z możliwością zwolnienia z ostatniego roku pod warunkiem uzyskania zadowalających wyników. Odejście od postanowień zawartych w roli cechowej uzgodnione zostało 12 X 1778 r. podczas spotkania dwóch mistrzów rzeźbiarzy oraz patrona cechowego z ramienia rady miasta, którym był wówczas Jacob Fenger⁴⁷. Zastrzeżono przy tym, że jeśli pojawi się nowy mistrz malarski, Kussmahly powinien się przenieść do jego warsztatu po trzech latach edukacji u wdowy. Zaznaczono także, że sytuacja ta jest jednorazowa i nie może się powtórzyć w przyszłości⁴⁸.

Nauka Ernsta Friedricha Kussmahlego musiała przebiegać prawidłowo, gdyż władze cechowe skorzystały z możliwości skrócenia jej o rok. Mimo iż w Toruniu w tym czasie pojawiło się dwóch mistrzów malarskich: Johann Gottlieb Jacobi⁴⁹ i Benjamin Grübnaui⁵⁰, pozostał on u ciotki. Wiązało się to z prośbą Anny Cathariny Hoffers uargumentowaną brakiem czeladników w mieście⁵¹. Można zatem wnioskować, że Kussmahly był wówczas jedynym malarzem w tym zakładzie. Ostatnie pół roku okresu wyuczenia spędził on w warsztacie Beniamina Grübnaui. Pod

⁴⁵ Po śmierci mistrza uczeń mógł dokończyć naukę w warsztacie wdowy tylko w przypadku, gdy do zakończenia okresu wyuczenia pozostało mu nie więcej niż pół roku. W przeciwnym razie przenoszony był do innego mistrza, zob. *Statut cechu malarzy z 1621 r.*, [in:] *Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w.*, wyd. B. Dybaś, J. Tandecki, współpraca M. Farbiszewski (Źródła i Materiały do Dziejów Sztuki Polskiej, t. 23), Warszawa–Toruń 1990, s. 110–117, § 4.

⁴⁶ Najprawdopodobniej czeladnikiem, który prowadził wówczas warsztat wdowy Hoffers, był Christian Gottlieb Kussmahly (Kuszmahly), brat Ernsta Friedricha. Ochrzczony został on w Toruniu 5 XI 1752 r., a naukę rozpoczął 14 I 1768 r. u Carla Jacoba Hoffersa. Po śmierci tego ostatniego kontynuował edukację początkowo u wdowy, następnie zaś u Christiana Ernsta Ulricha I, który go wyzwolił 7 I 1773 r. Ostatnia wzmianka o nim w aktach toruńskiego cechu malarzy i rzeźbiarzy pojawia się 11 XII 1777 r., kiedy jako czeladnik przeszedł z warsztatu wdowy Ulrich do wdowy Hoffers. Następnie – przed 1782 r. – przeniósł się do Lubrańca, gdzie założył własny warsztat malarski. Dnia 28 XI 1782 r. po porannym nabożeństwie poślubił w zakrystii toruńskiego zboru staromiejskiego Johannę Christinę Therburg, córkę Johanna Sigmunda, miejscowego farbiarza. Wiadomo, że w 1782 r. pełnił funkcję burmistrza Lubrańca, na który to urząd ponownie wybierany był w latach 1783, 1790, 1791. Po drugim rozbiore Polski władze pruskie obrały go tzw. burmistrzem policyjnym (*Polizeibürgermeister*), którym pozostawał jeszcze w 1802, a prawdopodobnie do 1807 r. (por. APT, EGWNT, sygn. 78, s. 550; EGWST, sygn. 33, s. 24; B. Dybaś, *Kuszmahly, Christian Gottlieb*, [in:] SAP, *Uzupełnienia i sprostowania do tomu IV*, s. 7; W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2005, s. 43, 79, 140; A. Mosingiewicz, E. Okoń, op.cit. s. 34).

⁴⁷ APT, AmT, kat. II, II-67, k. 101.

⁴⁸ Ibid., Cech malarzy, sygn. 5, k. 15.

⁴⁹ Por. wyżej – przyp. 44.

⁵⁰ Mistrz od 6 XI 1781 r., zob. APT, Cech malarzy, sygn. 5, k. 16 v; ponadto zob. B. Dybaś, *Grübnaui, Benjamin*, [in:] SAP, *Uzupełnienia i sprostowania do tomu II*, Warszawa 1994, s. 18; I. Kopania, *Grübnaui, Benjamin*, [in:] AKL, Bd. 63, München–Leipzig 2009, s. 350; A. Mosingiewicz, E. Okoń, op.cit., s. 35.

⁵¹ APT, Cech malarzy, sygn. 5, k. 16 v.

jego kierunkiem wykonał na podstawie nieustalonego dotąd wzoru graficznego tzw. sztukę towarzyską (il. 5)⁵², w rezultacie uzyskując 28 IV 1783 r. stopień czeladnika. W następnych latach kierował zakładem malarskim prowadzonym przez wdowę Hoffers. Po jej śmierci⁵³ zgłosił się do starszych cechu z prośbą o pozwolenie na podejście do egzaminu mistrzowskiego. Dnia 11 V 1790 r. zlecono mu w ramach majstersztyku wykonanie sześćofigurowej, alegorycznej sceny przedstawiającej Zazdrość⁵⁴. Gotową pracę przedłożył dnia 24 czerwca tego roku. Po opłaceniu kosztów mistrzowskich został przyjęty do cechu⁵⁵.

Na podstawie listu dobrego urodzenia poświadczonego przez obywateli toruńskich: rzeźbiarza Johanna Antona Langenhana II i ślusarza Johanna Jacoba Lindego, dnia 30 IX 1791 r. Ernst Friedrich Kussmahly otrzymał prawo miejskie⁵⁶.

Podczas działalności w cechu malarz przyjął trzech uczniów. Jako pierwszy 10 I 1791 r. zapisany został – na prawach syna mistrzowskiego⁵⁷ – Johann Anton Langenhan III, syn rzeźbiarza, który z nieznanych powodów nie ukończył nauki⁵⁸. Drugim był Antohn Friedrich Krack, przyjęty 26 XII 1796 r. na okres pięciu lat⁵⁹, który również nie został wyzwolony. Jako ostatni, 26 XII 1799 r., wpisany został bratanek malarza Johann Gottlieb Kussmahly⁶⁰. Czteroletnią naukę zakończył on

⁵² Ibid.; Cech malarzy, sygn. 7, k. 16. Więcej na temat „sztuk towarzyskich” zob.: Z. Ważbiński, *Modele akademickie w procesie dydaktycznym cechu malarzy i rzeźbiarzy toruńskich w XVIII i na początku XIX w.*, [in:] *Sztuka Torunia i Ziemi Chełmińskiej 1233–1815*, red. J. Poklewski, Warszawa–Poznań–Toruń 1986, s. 181–204; A. Mosingiewicz, E. Okoń, op.cit.

⁵³ Anna Catharina Hoffers zmarła 15 IV 1790 r. podczas wizyty u znajomych w Nowym Dworze Mazowieckim, por. APT, Cech malarzy, sygn. 5, k. 18 v.

⁵⁴ Praca mistrzowska Kussmahlego nie zachowała się. Nie posiadamy również bliższych informacji dotyczących jej wyglądu. Ze względu na fakt wykorzystywania przez malarzy toruńskich wzorów graficznych, zwłaszcza niderlandzkich, można się pokusić o przypuszczenie, że mogła być ona wzorowana na miedziorycie przedstawiającym *Tryumf Zazdrości*, wykonanym w 1564 r. przez Cornelisa Corta według Maartena van Heemskerck (il. 8). *Invidia* zasiada tu na wozie prowadzonym przez dwa rumaki symbolizujące Obmowę i Kalumnię. Towarzyszą jej personifikacje Zawiści, Nienawiści, Wojny, Zamętu i Niepokoju. Ze względu na brak pewniejszych przesłanek teza ta musi jednak pozostać tylko w sferze supozycji, por. *Siedem grzechów głównych. Ryciny z Gabinetu Rycin PAU w Bibliotece Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, [katalog wystawy zorganizowanej przez Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie], red. T. Leśniak, J. P. Gawlik, Kraków 2004, s. 63 i il. 69.

⁵⁵ APT, Cech malarzy, sygn. 5, k. 18 v.

⁵⁶ APT, AmI, kat. II, I-54, s. 170; kat. III, nr 6004 (list dobrego urodzenia wystawiony w Toruniu 19 VII 1782 r.).

⁵⁷ Statut cechu z 1621 r. zakładał, że syn mistrzowski przyjęty na naukę przez swojego ojca może zostać wyzwolony w dowolnym momencie (pod warunkiem że pozostanie w cechu jako czeladnik). Syna mistrzowskiego zapisanego do innego warsztatu obowiązywały takie same zasady jak innych uczniów, czyli pięć lat nauki, zob. *Statut cechu malarzy*, op.cit., § 1 i 3.

⁵⁸ APT, Cech malarzy, sygn. 5, k. 19.

⁵⁹ Ibid., k. 20.

⁶⁰ Ibid., k. 20 v. Johann Gottlieb Kussmahly (Kosmali, Kussmahli), syn Christiana Gottlieba, ochrzczony został w Toruniu 23 V 1784 r. Nieznane są jego losy bezpośrednio po zakończeniu nauki w toruńskim cechu. W 1824 r. pojawił się on jako nauczyciel rysunku w kolegium pijarów we Włocławku. Od 1829 r. przebywał w Warszawie: 5 czerwca tego roku ogłaszał się w „Kurierze Warszaw-

24 IV 1803 r. i na podstawie rysunku przedstawiającego kapitolijną rzeźbę *Roma Triumphans* wzorowanego na rycinie Cornelisa van Dalen wyzwolony został na czeladnika (il. 6)⁶¹. Poświadczono jest także, iż w 1793 r. Ernst Friedrich Kussmahly wraz z Johannem Antonem Langenhanem II był nauczycielem rysunku w toruńskim Gimnazjum Akademickim⁶². Mistrz zmarł na suchoty 11 III 1805 r., zaś trzy dni później został pochowany⁶³.

O działalności artystycznej Kussmahlego wiadomo niewiele. Oprócz zachowanej pracy czeladniczej i zaginionej pracy mistrzowskiej, jego rozpoznane *oeuvre* ogranicza się do opisanego wyżej rysunku z księgi kupieckiej. Oba istniejące dzieła reprezentują dość dobry poziom artystyczny, typowy jednak dla sztuki cechowej mniejszych ośrodków w XVIII w. Warto przy tym podkreślić, że na tle innych zachowanych „sztuk towarzyskich”, jego szkic ujawnia lepsze opanowanie proporcji.

Środowisko toruńskich malarzy w okresie nowożytnym pozostaje dość słabo rozpoznane. Tym większą wartość przedstawia omawiany rysunek, będący jednym z nielicznych dzieł wykonanych w tutejszych warsztatach, sygnowanych nazwiskiem autora. Należy mieć nadzieję, że zaprezentowane w niniejszym artykule, niepublikowane wcześniej informacje na temat Ernsta Friedricha Kussmahlego oraz jego nowo odkrytej pracy przyczynią się do podjęcia szczegółowych badań źródłowych nad lokalnym środowiskiem artystycznym od XVI do XVIII stulecia. Rozważania te ujawniły również potrzebę ponownego opracowania widoków Torunia w czasach nowożytnych. Pomimo iż literatura przedmiotu jest stosunkowo bogata, w dalszym ciągu nie wyczerpuje ona tematu, nie jest też niestety wolna od błędów. Przykład rysunku Kussmahlego pokazuje, że istnieją jeszcze nieznanne źródła ikonograficzne dotyczące Torunia. Zasadnym byłoby zatem przeprowadzenie szeroko zakrojonej kwerendy w archiwach i muzeach w kraju oraz poza granicami, w wyniku której z dużym prawdopodobieństwem udałoby się wskazać

skim” jako malarz pokojowy. Następnie w 1843 r. zamieścił reklamę nowo otwartej pracowni rzeźby i snycerstwa, mieszczącej się na Powązkach. Trzy lata później występował jako starszy zgromadzenia malarzy pokojowych w Warszawie. Jedyłą znaną jego pracą jest pomalowanie sali w Teatrze Wielkim w Warszawie w 1844 r. Żył jeszcze w 1854 r., mieszkał wówczas w pałacu Dückerta przy ul. Długiej (nr działki 556). Por. APT, EGWNT, sygn. 78, s. 924; *Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1824, s. 192; *Kurier Warszawski*, nr 149 z 5 VI 1829 r., s. 1; nr 43 z 14 II 1843 r., s. 1; nr 125 z 13 V 1846 r., s. 1; F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy, od najdawniejszych czasów, aż do 1847 r.*, Biblioteka Warszawska, 1848, t. 4, s. 312; *Skorowidz mieszkańców miasta Warszawy z przedmieściami, na rok 1854*, Warszawa 1854, s. 151.

⁶¹ APT, Cech malarzy, sygn. 5, k. 22; sygn. 7, k. 25. Zob. też: Z. Ważbiński, op.cit., s. 189. Wzór graficzny – por. *Statuen of Antique-Beelden* [van Dalen-Visscher], Amsterdam [s.a.; przed 1702], tav. 55.

⁶² S. L. Geret, *Das jetztlebende Thorn im merkwürdigen Jahr 1793 nach der, ohne disjährlige Kühr, blos erfolgten gewöhnlichen Versetzung der Aemter*, Frankfurt–Leipzig [1793], s. 124.

⁶³ APT, EGWNT, sygn. 89, s. 97. W tym miejscu chcielibyśmy podziękować Panu prof. dr. hab. Krzysztofowi Mikulskiemu za udostępnienie swoich wypisów z ksiąg metrykalnych i płatników pogłównego oraz Panu Jackowi Bachankowi za cenne uwagi, dotyczące dawnych toruńskich przedmieść.

nowe przykłady prospektów miasta. Takie badania pozwoliłyby również wykazać wzajemne powiązania pomiędzy poszczególnymi wedytami i nakreślić ich rozwój artystyczny.

EIN UNBEKANNTES PANORAMA DER STADT THORN AUS DEM JAHR 1793
UND SEIN AUTOR – ERNST FRIEDRICH KUSSMAHLY

Zusammenfassung

Schlüsselbegriffe: Maler- und Bildhauerzunft in Thorn; Graphik; Malerei; Kunst des 18. Jh.

Auf dem Titelblatt des Protokollbuchs der Thorner Kaufmannsbruderschaft, welches anlässlich des Übergangs der Stadt unter preußische Herrschaft im Jahre 1793 angefertigt wurde, befindet sich eine bislang unbekannt Zeichnung, welche ein architektonisches Portal mit einem Panorama der Stadt Thorn zeigt. Dieses Werk stammt von Ernst Friedrich Kussmahly (1762–1805), einem der Thorner Maler- und Bildhauerzunft angehörenden Maler. Er entstammte einer Familie, in der die Malerei Tradition hatte. Dieser Tätigkeit waren bereits sein Großvater, sein Onkel und sein älterer Bruder nachgegangen, er selbst bildete seinen Neffen in dieser Richtung aus. Die Zeichnung im Kaufmannsbuch ist neben seinem Gesellenstück das einzige heutzutage erhaltene Werk von Kussmahly.

Als graphische Vorlage des auf dem Frontispiz befindlichen Panoramas diente eine Zeichnung in der zweiten Auflage der Thornische Chronica des Jacob Heinrich Zernecke von 1727, die vom Berliner Kupferstecher Georg Paul Busch angefertigt worden war. Dieser Stich steht in der langen Tradition, die Stadt Thorn von Süden her zu zeigen, vom anderen Weichselufer aus gesehen. Als Musterbeispiel dieser Gattung gilt ein Kupferstich von Christian Daniel Pietetesch aus dem Jahre 1684, in künstlerischer Hinsicht führend sind jedoch Stiche, die sich an den Zeichnungen Friedrich Bernhard Werners orientieren und die in zwei Augsburgischer Offizinen entstanden: von Jeremias Wolffs Erben (nach 1729) und von Johann Christian Leopold (um 1735).

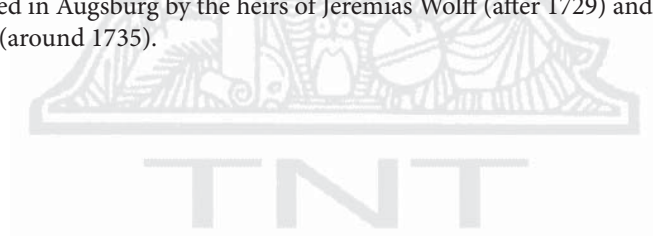
AN UNKNOWN PANORAMA OF TORUŃ FROM 1793 AND ITS AUTHOR
– ERNST FRIEDRICH KUSSMAHLY

Summary

Key words: guild of painters and sculptors in Toruń; graphic art; painting; city panorama; eighteenth-century art

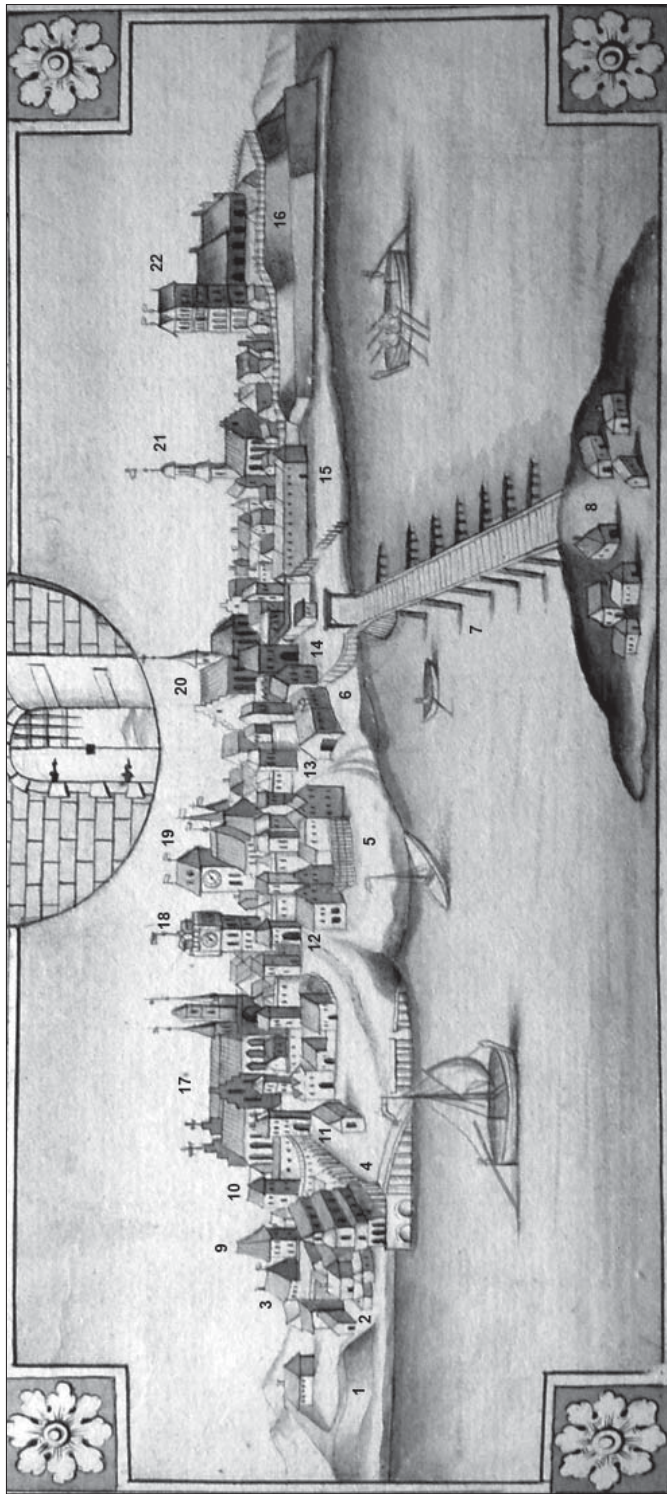
The title page of the volume containing the minutes of the Toruń merchants' guild, created when the city fell under Prussian rule in 1793, displays a hitherto unpublished drawing depicting an architectural portal with the cityscape of Toruń. Its author, Ernst Friedrich Kussmahly (1762–1805), a member of the local guild of painters, came from a family with some tradition in this profession: his grandfather, uncle and elder brother were all painters, as well as his nephew who, for a period, was taught in Ernst Friedrich's workshop. The illustration on the merchants' manuscript is the only known work by Kussmahly, with the exception of another drawing which qualified him as a journeyman.

The layout of the panorama on the frontispiece was modelled on a print made by Georg Paul Busch, an engraver from Berlin, which was included in the second edition of *Thornische Chronica* by Jacob Heinrich Zernecke, published in 1727. It follows a long tradition of portraying Toruń from the south, across the banks of the river Vistula, that dates back to the beginning of the sixteenth century. The most renowned example of this type of work is an engraving from 1684 executed by Christian Daniel Pietesch, while the best in terms of artistic value are two copper engravings, both based on drawings by Friedrich Bernhard Werner printed in Augsburg by the heirs of Jeremias Wolff (after 1729) and Johann Christian Leopold (around 1735).

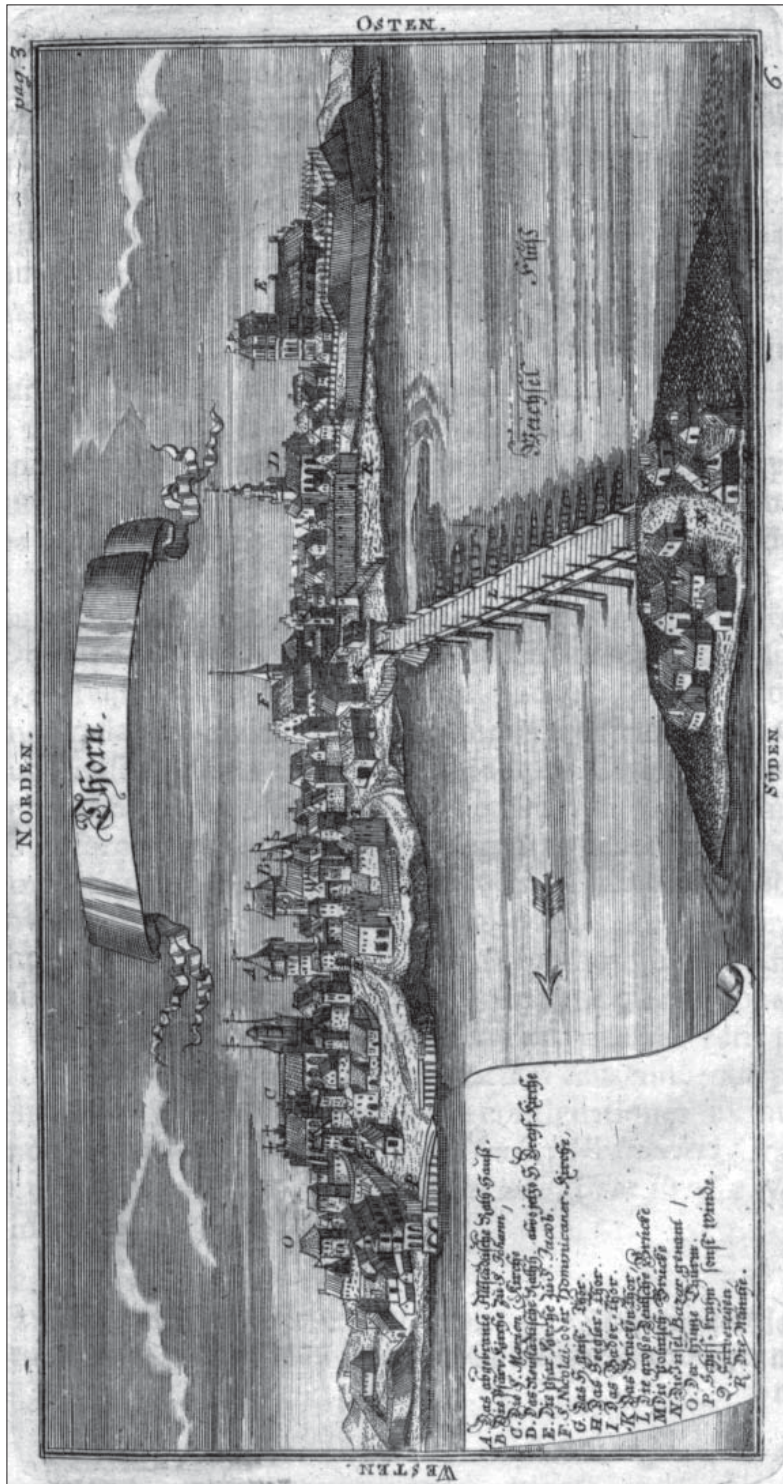

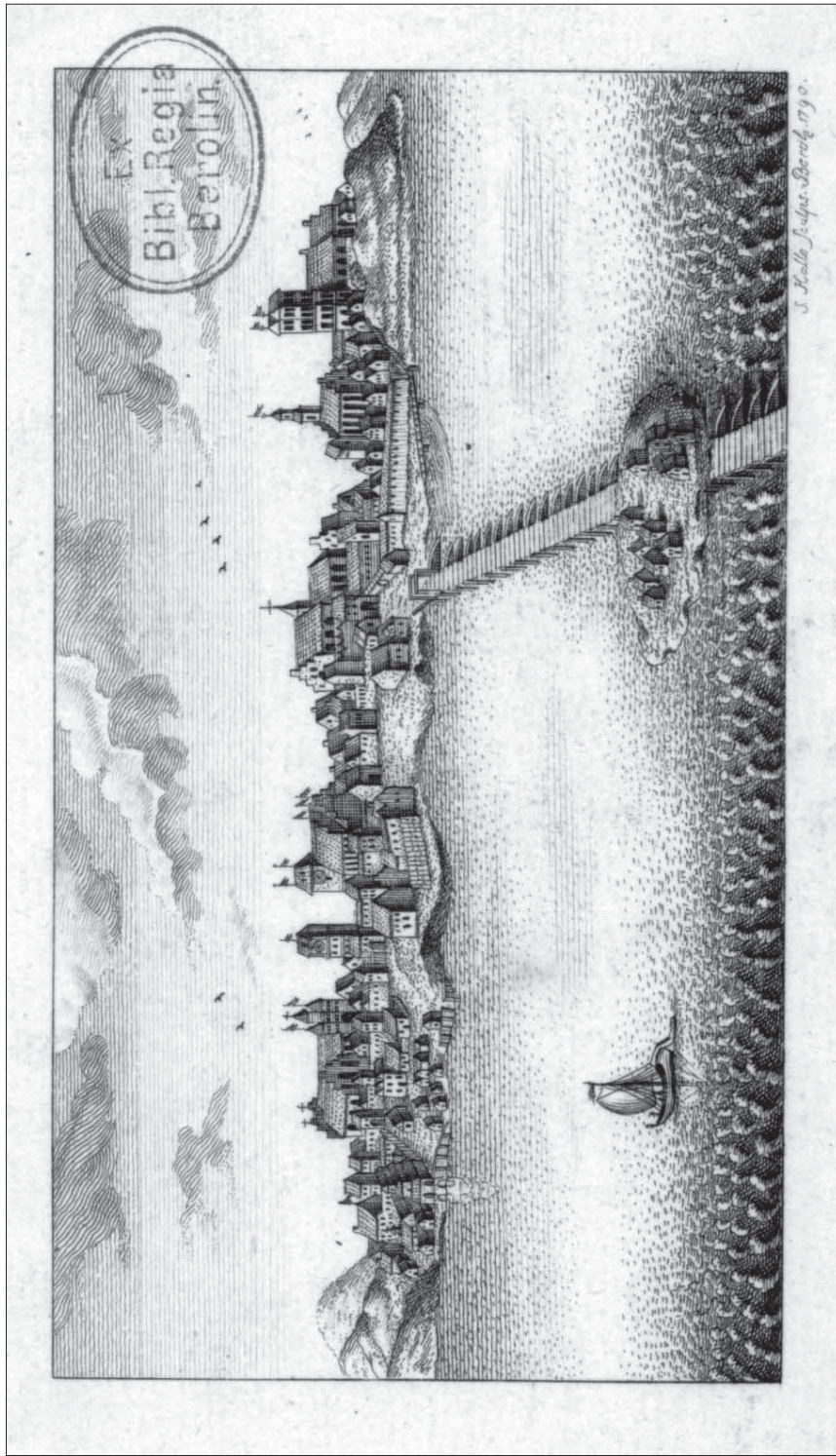
Il. 1. Strona tytułowa książki protokołów toruńskiego bractwa kupieckiego, Ernst Friedrich Kussmahly, 1793 r. (APT, Korporacja kupców toruńskich, sygn. 4. Fot. Pracownia fotograficzna APT)

Il. 2. Panorama Torunia, fragment strony tytułowej z księgi protokołów toruńskiego bractwa kupieckiego, Ernst Friedrich Kussmahly, 1793 r.
(APT, Korporacja kupców toruńskich, sygn. 4. Fot. B. Łyczak)

Il. 3. Panorama Torunia, Georg Paul Busch, około 1727 r. (Johann Heinrich Zernecke, *Thornische Chronica*, Berlin 1727, il. 6. Fot. Pracownia fotograficzna Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu)

II. 4. Panorama Torunia, S. Halle, okolo 1790 r. ([Johann Christoph Hornuff], *Bemerkungen auf einer Reise von Thorn durch Posen nach Sachsen*, Berlin – Küstrin 1790. Fot. Staatsbibliothek zu Berlin/SPK)

Il. 5. Przedstawienie alegoryczne, rysunek czeladniczy, Ernst Friedrich Kussmahly, 1783 r.
 (APT, Cech malarzy, rzeźbiarzy i lakierników, sygn. 7, k. 17. Fot. B. Łyczak)

Anno 1803. d. 24. April. Geb. meines Lef. Lefen Lef. meines Lefen
 Onkel Ernst. Friedr. Kussmahli. auf dem ich mein Gefallen Dief
 vordruckt zuecht gelaugt, und bei von demer Kunstliebenden Geseand.
 Lef. v. Kussmahli, der mein Meister Gefallen nicht laud werden.
 Johann. Gottlieb Kussmahli

Il. 6. *Roma Triumphans*, rysunek czeladniczy, Johann Gottlieb Kussmahly, 1803 r.
 (APT, Cech malarzy, rzeźbiarzy i lakierników, sygn. 7, k. 25. Fot. B. Łyczak)

Il. 7. Herby Torunia, Georg Paul Busch, około 1727 r. (Johann Heinrich Zernecke, *Thorrnsche Chronica*, Berlin 1727, il. 2.
Fot. Pracownia fotograficzna Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu)

Il. 8. *Tryumf Zazdrości*, Cornelis Cort wedlug Maartena van Heemskerck, 1564 r.
(British Museum, sygn. 1868,0208.52. © Trustees of the British Museum)